

8, Csoportanalízis Nyolcadik Előadás.

Ormay Tom

A Módszer Jellegzetességei

A csoporthelyzet előnyei, hátrányai

A módszer elméleti vonatkozásait illetően azt mondhatjuk, hogy a pszichoanalízis fogalmai illeszkednek az analitikus csoportpszichoterápiák elméleteihez. Gyakorlati szinten azonban *a kétszemélyes helyzetben megfigyelt jelenségek módosult formában jelennek meg a többszemélyes pszichológia térben*. Ez egyszerre jelent előnyt és hátrányt a terápiás folyamat szempontjából. Az első lényeges változás az áttételi és viszontáttételi jelenségek területén figyelhető meg. A csoport többszemélyes pszichológiai tere tágabb lehetőséget nyújt. A tagok korábbi viszonyulási, érzelmi mintázatai, az áttételi reakciók nem csak a csoportvezető, hanem a többi tag irányában is megjelenhetnek. Az életkor, a nem és más markáns reális vonások egyidejű jelenléte megkönnyíti a rejtett áttételi folyamatok láthatóvá válását az interperszonális térben. A kapcsolódás mások tekintete előtt történik, akik esetleg adott pillanatban nem involváltak annyira a folyamatban. Ezáltal a regresszív folyamatok mellett, azokkal párhuzamosan, a *realitáskontroll* is jelen van a csoportban. A két erő kölcsönös dinamikája jó lehetőséget biztosít a feldolgozáshoz és az átdolgozáshoz.

Az archaikus énvédő mechanizmusokat illetően hasonló szempontokat kell figyelembe vennünk, mint az érettebbek esetén. A projekció és a projektív identifikáció különös jelentőséget kap a csoportban, mivel e folyamatok, együtt járva az énhatárok gyengülésével, a csoportban hirtelen és nagy erővel jelennek meg. Ilyenkor intenzív szorongást élhet át a csoport, miközben gyengül a realitásvizsgálat. A társas-én felold bennünket a csoportban, amely pszichózishoz vezetne, ha az én nem képes megvédeni az egyéneket.

A kommunikáció lejátszódhat tagok között, csoporttag és csoportvezető között, valamint a csoporttag és az egész csoport között, vagy csoportszinten lejátszódó hasításhoz kapcsolódva a csoport alrendszerei közt. Például negatív tárgyrepresentáció kivetítésekor az egyén a csoport egészét értéktelennek éli meg, miközben a csoport többi része tehetetlenséget és reménytelenséget él át. A realitáskontroll és a regresszív folyamatok párhuzamos jelenléte az analitikus csoportpszichoterápia egyik specifikus vonása. A regresszív folyamatok és a realitáskontroll egymás mellettsége térben is megjelenhet a csoporton belül (lokalizáció, polarizáció). Az archaikus énvédő mechanizmusok felerősödésekor ennek különös jelentősége lehet. Érett csoportban ezek szabályozása nem kizárólag a csoportvezető lehetősége. A csoport lélektani ereje a tagokon keresztül érvényesül, erősítve a feltárás, értelmezés, átdolgozás folyamatát. Az említettek

magyarázzák, hogy a csoport gyakran komoly megtartóerőt (holding) tud nyújtani tagjai számára. Adott csoportösszetétel mellett korai sérülések, akár enyhe pszichózisok is jól kezelhetőek ambuláns formában futó analitikus csoportokban.

Ugyan akkor a többszemélyes pszichológia térben zajló áttételi folyamatok az egyéni helyzethez képest töredezetebbek, a reakciók gyorsabbak, ezért kevesebb idő áll a terapeuta rendelkezésére a folyamatok megragadásához, értelmezéséhez. A többszemélyes tér párhuzamos és kölcsönös áttételi viszonyulásokat is lehetővé tesz. Ilyenkor, a csoportos terápiás formára általánosan is jellemzően, a terapeuta információ és esemény zsúfoltsággal szembesül. A viszontáttétel területén is az említettek a meghatározóak. *A csoport vezetőjének aktuális emocionális állapota összegződő viszontáttételi reakciók eredőjeként is megfogalmazható.* Ez magyarázza, hogy a csoportvezetés eléggé megterhelő, ami miatt, különösen elégtelen képzettség esetében, elkedvetlenedés, kifáradás, vagy éppen a módszerben történő csalódás figyelhető meg. Az én gyengülése a csoportban könnyen a csoport felbomlásához vezet, a csoport határfunkcióinak összeomlásán keresztül. A hasítás, a pozitív és negatív szelf- és tárgyrepresentációk szétválása nem csak egyénen belül jelentkezhet, hanem maga alá gyűrheti az érettebb csoportfolyamatokat. Ilyenkor a csoporton belül alcsoportok alakulnak ki, diszfunkcionális összefogások a másik "résszel" szemben, amit a kölcsönös projektív folyamatok konzerválnak. Háttérbe szorul a terápiás cél, Így az előtérben felszaporodnak az acting out reakciók, és az azonnali, rövid távú érzelmi nyereség megszerzése válik hangsúlyossá. A csoport egészét megosztó hasítás tartós fennmaradása a tagok gyors, szabályozhatatlan kiválását eredményezi, vagy felerősödik a csoporton kívüli "élet", lehasítva ezzel a csoport egészéről az interperszonális folyamatok jelentős részét. Ha elmarad a megfelelő beavatkozás, akkor előbb-utóbb mindkettő a csoport felbomlásához vezet.

A terápiás keret a csoportban

A rendszerszemléletű megközelítés különösen hangsúlyos a csoport határaihoz kapcsolódó folyamatok értelmezésekor. Alapvető jelentőséggel bírnak a folyamatok fenntartására tett csoportvezetői erőfeszítések során. A csoport határainak kialakítása a keretek létrehozásával kezdődik. A megállapodások, a terápiás szerződés különösen nagy jelentőségű az analitikus csoportpszichoterápiákban. Míg a keret kialakítása kizárólag a terapeuta feladata, később annak fenntartásában és a csoport lélektani hataraként történő alkalmazásában már feltétlenül szüksége van az egész csoport együttműködésére. Éppen ezért a regresszív folyamatok, gyengítvén az ént, a csoport lélektani és fizikai határán zajló konfliktusok formájában jelentkeznek, és nemegyszer megelőzik a tagok, mint egyének regresszióját. Az összefüggés

fordítva is igaz: világos határok és határfunkciók megfelelő realitáskontrollhoz segíthetik akár a súlyos regresszióban lévő csoporttagokat is. Ezért *a csoportvezető funkciói közül az egyik legfontosabb a határok megőrzése*. Ez egyrészt döntési aktivitást követel tőle, másrészt időben fel kell ismernie a határfunkciókat romboló belső erőkben a terápiával szemben álló ellenállásokat.

A csoporthelyzetre jellemző csoportvezetői beavatkozások

A "csoport többlet" miatt a csoportvezető feladata jelentős eltérést mutat az egyéni helyzettel összehasonlítva. A csoporttagok összegyűjtése, a csoport létrehozása nagyságrendekkel több szervezési és előkészítési munkát igényel, mint ami megszokott az egyéni terápiánál. A többletbefektetés a kiegyensúlyozottabb csoport stabilitásában és megtartó erejében térül meg. A beindított csoport fenntartása szintén hangsúlyos feladata a csoportvezetőnek. *Yalom* szerint a csoportvezető feladata, hogy egyfajta kapuőri funkciót töltsön be, megakadályozva a csoporttagok időelőtti kilépését. A csoporttagság stabilitása pontosan jelzi a sikeres csoportmunkát. A kapuőri funkció nem közvetlen tiltásokat és engedélyeket jelent. Lényege a csoportfolyamatot gátló jelenségek idejében történő felismerése, és mozgatóerőinek elemzése. *A következő jelenségeket tekinthetjük vészjelzőnek*: állandósult késések, rendszeres hiányzás ok, alcsoportok kialakulása, csoporton kívüli összejövések. Ezek rendszerint bomlasztó hatásúak a csoportra, az egyén szintjén pedig negatív tárgyakapcsolati minták aktivizálódását jelzik. E jelenségek feltárása, értelmezése és átdolgozása, valamint a csoportvezető modellnyújtása meghatározó a terápiás hatású csoportnormák kialakulásában.

A csoportnormák kialakítása és fenntartása a csoportvezető sajátosan csoporthelyzethez kapcsolódó feladata. A megfelelő légkör lehetővé teszi a csoporttagok közötti szabad kapcsolódást és interakciót, a nagyfokú önfeltárulkozást és involválódást, az önvizsgálatot és a kölcsönös elemzést, tehát a társas-én fejlődését. A csoportnormák nem csak a keretkérdések fenntartásához kötődő folyamatokat jelentik, hanem érintik a belső működés legtöbb rétegét, bizonyos viselkedésmódokra vonatkozó nyílt és rejtett előírásokat. A normák közül kiemelhető a kölcsönös figyelem. Az éretlen csoportban legtöbbször a csoportvezetőhöz intézik szavaikat, és tőle várják problémáik megoldását. Ebben a fázisban az egyén számára a többi tag inkább zavaró tényező. Később a kölcsönös egymásra figyelem lehetővé teszi, hogy a tagok egymás visszajelzéseire is támaszkodni kezdjenek, miközben figyelembe tudják venni, hogy a visszajelzések egyszerre tartalmazzák belső folyamataik tükröződését és a másik személy belső folyamatainak megnyilvánulását. A kettő elkülönítésében szükséges a

csoporthoz vezető aktív segítségével a többszörös áttételi rendszer értelmezésével. A fókusz ilyenkor a kapcsolat maga lehet, amely a csoport belső nyilvános terében megfigyelhető, és a kapcsolat résztvevői egyszerre, párhuzamosan juthatnak belátáshoz és nyújthatnak belátáshoz vezető visszajelzéseket a másik fél számára. A csoportnormák alakulásában a kezdeti szakasz meghatározó. A csoportvezető egyrészt értelmezéseivel háríthatja el a terápiás normák fejlődésének útjából az akadályokat, másrészt modellnyújtással is képviselheti azt.

A társas-én egymásra hangoló és a tagokban létrejövő intrapszichés folyamatok párhuzamos, egyidejű hangsúlyossága nagy jelentőségű a csoporthelyzetben. Ennek sajátosságai nem kerülnek el a csoportvezetőt sem. Azzal kell szembesülnie, hogy ő is jobban megfigyelhető, mint egyéni helyzetben, belső spontán reakcióiból akarva-akaratlanul több jelenik meg, mint egyéni terápiában. Megteheti, hogy ezekről nem beszél, de attól még jelen vannak és mindenki számára nyilvánvalóak. Ezért elkerülhetetlenül szembesül azzal a kérdéssel, hogy mennyire legyen *transzparens* csoportja számára. A vagy-vagy megközelítéssel, a mindent vagy semmi viszonyulással itt nem sokra megyünk. Két szempont ütközik egymással. Az egyik, hogy a csoportvezetőnek modellnyújtó szerepe van. „Ennek abszolutizálása a minél magasabb fokú önfeltárukozás hangsúlyozása. Éppen a megfelelő csoportnormák, keretek kialakulásához szükséges az, hogy a csoportvezető ne ugyanazon az intimitási fokon vegyen részt a csoport működésében, mint a tagok. Ez teszi lehetővé számára, hogy megérthesse a csoportdinamika azon rétegeit, amelyek éppen a magas szintű involválódás miatt nem hozzáférhetőek közvetlenül a tagok számára. Érthető, hogy a csoportvezető transzparenciájának és modellnyújtó szerepének kérdése sok vitát kavart a csoportpszichoterápia területén. Úgy tűnik gyakorlati, technikai jelentőségű következtetésekhez lehet jutni, ha meghatározásra kerül a modellnyújtás területe is. *Yalom* a modellnyújtást az őszinteség, spontaneitás, ésszerű kontrolláltság és a másik feltétel nélküli elfogadása vonatkozásában hangsúlyozza. Véleménye szerint az önfeltárukozás mértékével kapcsolatos döntés során feltétlenül figyelembe kell venni, hogy a csoport milyen célkitűzéssel és kiknek szerveződött, valamint azt is, hogy fejlődésének milyen szakaszában tart. A csoportfenntartói funkció, amely ütközik az önfeltárukozással, hangsúlyosabb a kezdeti szakaszokban, mint később. Így a transzparencia lehetőségének növekedése egybeesik a csoport érési folyamataival. E szempont leírható a többszörös áttétel jelenségével is. Minél érettebb a csoport, annál finomabban képes egy csoporttag elkülöníteni a másik reakcióiban azt, ami saját magából ered és a másikban tükröződik, attól, ami alapvetően a másik személyiségből ered. E belátó képesség nagymértékben függ attól, hogy a csoport aktuális an milyen fejlődési szakaszban tart.

A TERÁPIÁS FOLYAMAT SZAKASZAI

A csoportindítás és tervezés szempontjai

A csoport fejlődésének menetére fizikai elindulásánál korábban kezdenek hatással lenni különböző tényezők. A csoportvezető a csoport "szülője", abban az értelemben, hogy elhatározását követően megszervezi a csoportot. Eldönti létszámát, az ülések hosszát és gyakoriságát, kiválasztja a helyszínt és a tagokat. A csoporttagok kiválasztása, a csoport összeállítása elválaszthatatlan a csoport terápiás célkitűzésétől. Ambuláns hosszú csoportnál a minél többféleség elve érvényesül. Ez nemre, családi állapotra, korra és iskolai végzettségre is érvényes. Mint látjuk, a szempontok száma több mint a tagoké, így nem könnyű ezeket érvényesíteni. A szempontok ismerete segítséget jelent a csoportvezetőnek abban, hogy futó csoportban figyeljen a reális hiányok kiváltotta belső dinamikára, például hiányzik egy "anyuka", "apuka", valaki, aki pontos és figyel a rendre, valaki, aki sokat kifejez indulataiból. Rövid, időhatáros csoportoknál előfordul a homogenizálás, ami elsősorban a probléma fókuszának megfogalmazásában jelentkezik. Az összeállítás során a csoportvezető arra törekszik, hogy a jelentkezők problémájának olyan fókuszált megfogalmazását alakítsa ki, amely *dinamikájában* hasonló a leendő tagok esetében.

Osztályos csoportoknál alig van lehetőség a tagok válogatására, mivel a nagyobb rendszer működésének kell alárendelni a csoport célkitűzését és működésének formáját. Zárt, osztályos csoportok nemegyszer súlyos szervezési konfliktusokhoz vezetnek a csoportvezető és az irányítás között.

Az egyénihez hasonlóan a pszichoterápiás kiscsoport üléseinél is fontos a zavartalanság, rendszeresség, folyamatosság. Az elhelyezkedés függ a módszertől. Alaphelyzetben a tagok a vezetővel együtt körben ülnek úgy, hogy mindnyájan lássák egymást. Ennek megfelelő méretű szobára van szükség, s lehetőleg egyforma, kényelmes, külön ülőhelyekre. Csoportlélektani megfontolásból helyes, ha az ülés kezdetét és végét a megegyezett időpont jelenti.

A csoport *létszámának* jellegzetes dinamikai vonzata van. Az analitikus, verbális csoportok optimális létszáma 6-10 fő. Ekkor mindenkinek érdemi kapcsolat kialakítására van lehetősége mindenkivel, az alcsoportképződés ellenállási formának tekinthető.

A csoport *kohéziójának* kialakulásához 6-8 ülés kell, ezután jöhet a munkafázis.

A csoportüléseken belül több percet igényel a bemelegedés, ezért a csoportok általában dupla üléses (90 perces) formában zajlanak. Az úgynevezett rövid csoportpszichoterápiák

szükséges ülőszáma 15-25 ülés, a "hosszú" csoportoké 60-150 (másfél-négy év).

Bevezető szakasz: bizalom és kohézió vagy gyanakvás és széthúzás?

Az analitikus csoportok folyamatait több szempont szerint lehet szakaszokra bontani. Ezen pontok felsorolás szerűen a következők: idő, bizalom szintje, a felszínen zajló folyamatok által képviselt tartalmak mélysége. Új csoportnál az ismeretlen helyzet és tagok közötti távolság következtében kezdetben magas a szorongás szint. Gyakran éppen a kezdeti idealizálás segíti a csoportvezetőt Csoportnormák kialakításában, mivel ilyenkor a tagoknak szükségük van valakire, aki a helyzet magaslatán áll, akire rábízhatják magukat. E kezdeti szakaszra jellemző a regresszív működési mód, nem egyszer orális szintnek megfelelő érzések jönnek a felszínre: nagyfokú *függőségi* mechanizmusok aktiválódnak. A csoportvezető csak kezdetben fogadja el ezt a szerepet, a későbbiek során arra törekszik, hogy a folyamatok feletti kontroll minél nagyobb részét átadhatta a csoportnak.

Később a csoportvezetőtől való nagyfokú függés csökkenni kezd, párhuzamosan azzal, ahogy a csoporthelyzet ismertté és kiszámíthatóvá válik a tagok számára. A növekvő biztonság az aktuális érzések szabadabb kifejezéséhez vezet. Ebben a szakaszban hangsúlyossá válik a *rivalizálás*. A hatalom megosztását hozza, és több, differenciált meghatározó szerep alakul ki a csoportban. A csoport ezzel érettebb állapotba kerül.

A csoport éréseivel párhuzamosan változik a csoportideál, amely elmozdul a diktátortól a demokrata irányában. Ez lehetővé teszi a csoportvezető számára, hogy vezetési stílusával alkalmazkodjon az említett változásokhoz. A csoport élete során a különböző érettségi fokok váltakoznak, például, ha valamitől növekszik a szorongás szint je, a csoport visszatér a függőség állapotába. Egészében a csoport érettebbé válik, ami egyúttal az egyén lelki érését eredményezi.

A terápiás munkaszakasz: regresszió, belátás, tanulás

A csoport munkafázisában hangsúlyos a belátás, amely elsősorban a csoportban észlelt reakciókra, viselkedésre, érzésekre vonatkozik. Az átdolgozás eltérő hangsúllyal van jelen a csoporthelyzetben, mint az egyéniben. A csoport interperszonális közege lehetőséget biztosít a viselkedésváltozás kipróbálásra, a változás élményszerű megélésre. A változás annyiban részleges lehet, hogy a páciens saját közegében nem kerül sor sem a belátás hasznosítására, sem a változás érvényesítésére. Vagyis *az átdolgozás a csoport pszichoterápiában kétfázisú: a belátást követően változás először a csoporton belül, később a csoporton kívül jelenik meg.*

A lezáró szakasz: búcsúzás, gyász, átdolgozás

A lezáró szakasz az egyén oldaláról sok hasonlóságot mutat az egyéni terápiás helyzettel. Specifikumot a leválás többszörössége jelent. A folyamat kétpólusú. Ha egy páciens készül kilépni a csoportból, akkor természetes, hogy ő a terápia lezáró szakaszának hordozója. Nyílt csoport esetében azonban a maradó tagokat, a csoport többi részét is érinti a veszteség dinamikája. Ha intenzív, az a veszélye lehet, hogy másokat idő előtt a kimaradás felé sodor. Nyilvánvaló előnye viszont, hogy a leválási folyamat többször átélhető, elemezhető a csoport működése során, ami által a szeparációs élmények, veszteségek, elakadt leválási lépések ismételt átdolgozhatóvá válnak. A másik sajátos helyzet, amikor a csoport működésének egésze zárul le, vagyis minden tag egyszerre lép ki a csoportból. Az áttételi folyamatok csábító konzerválási lehetőségét nyújtja a csoporthelyzet azon sajátossága, hogy a csoportvezetőtől való elbúcsúzás csak egyik eleme a leválási folyamatnak. Fennáll annak veszélye, hogy a tagok a veszteségérzések feldolgozása helyett a lezárás utáni találkozással törekedhetnek a csoport felbomlásának tagadására. Lezárási szakaszban ezért rendkívül fontos a csoport utáni időszakra vonatkozó fantáziák feldolgozása. Ettől várható, hogy a csoport lezárásával kapcsolatos gyász folyamata nem akad el a tagadás fázisában.

Javallatok, ellenjavallatok, és az alkalmazás korlátai

Foulkes véleménye szerint az esetek túlnyomó részében jó eredmény várható a csoportanalízistől. Egyéni analízist csak azokban a rendkívüli esetekben javasolt, amikor a személyiség olyan mértékben szétesett, hogy várhatóan a csoport nem lenne képes összetartani. Ezt többen szélsőséges nézőpontnak tartják. Első megközelítésként azt mondhatjuk, hogy elsősorban azokban az esetekben érdemes analitikus csoportpszichoterápiát indikálni, amikor *a tünetek háttérében álló probléma első sorban társas jellegű* mint például narcizmus, párválasztási, együttélési, beilleszkedési problémák. Vagyis amikor a páciens problémáinak háttérében könnyen megragadható a kapcsolati téma. Ambuláns csoportpszichoterápiák esetében a páciensnek eléggé integrálnak kell lennie ahhoz, hogy képes legyen eljárni a csoportülésekre, és bennmaradni a terápiás folyamatban. Kórházi alkalmazásnál ez a probléma nem merül fel, de ott is fontos, hogy a beteg elfogadja a csoportos kezelési formát. Ebben a pszichoterápiás szocializációtói jelentős eredmények várhatóak.

Eredmények, összevetés más módszerekkel, elterjedtség

Azt mondhatjuk, hogy mindenki, aki hajlandó és képes csoportanalitikus munkában részt venni, nyer belőle, mert növekszik tudatos rálátás a belső és kapcsolati folyamataira. Javulás várható kapcsolati elakadásokhoz kötődő tüneteiben, és képes lesz teljesebb életet élni. Olyan intézményekben, ahol a gyors eredmény a fő szempont, a csoportanalízis kissé hátrányos helyzetben van. Ezt próbálják ellensúlyozni a csoportanalízis olyan fajtái, mint a probléma orientált csoportok és a rövid időhatáros csoportok, ahol a tünetekre összpontosul a figyelem a személyiségfejlődés rovására. Az analitikus csoportpszichoterápia jól kombinálható más módszerekkel, például rövid intenzív kognitív-viselkedés terápiás kezelés után. A beteg felfigyelhetett személyiségének bizonyos zavaraira, amelyeken eredményesen dolgozhat tovább csoportban. Általánosságban azt mondhatjuk, bármilyen egyéni kezelés során, ha a beteg felismeri problémáinak kapcsolati aspektusait, akkor sikeresen folytathatja a terápiát analitikus csoportpszichoterápiában.

A csoportanalízis, az analitikus jellegű csoportpszichoterápia Európa legtöbb országában elterjedt.

IRODALOM

- Agazarian TM: System-Centred Therapy for Groups. New York, The Guildford Press, 1997.
- Barcy M: A csoportok hatékonysága és a személyes változás. Budapest, Animula, 1997.
- Bion IVR: Experiences in Groups. London, Tavistock Publications, 1968.
- Boyd RD szerk: Personal Transformations in Small Groups. A Jungian perspective. London, Routledge, 1991.
- Clarkson P: The Therapeutic Relationship. London, Whurr Publ., 1995.
- Dalai F: Taking the Group Seriously. London, Jessica Kingsley, 1998.
- Etten M: Foundations and Applications of Group Psychotherapy.
London, Jessica Kingsley, 1999.
- Fodor K szerk: Személyiségfejlesztés. Tatabánya, Közművelődés Háza, 1990.
- Foulkes, SH: Therapeutic Group Analysis. New York, International Universities Press, 1965.
- Hidas Gy szerk: A csoport-pszichoterápia elméleti és gyakorlati kérdései. Budapest, Akadémiai, 1984.
- Hopper E: The social unconscious. Selected papers.
Jessica Kingsley, London, 2003
- Hopper E: Traumatic experiences in the unconscious life of groups.
Jessica Kingsley, London, 2003

Kennard D, Roberts J, Winter DA: *The Work Book of Group-Analytic Interventions*. London and New York, Routledge, 1993.

Kreeger L: *The Large Group*. London, Karnak Books, 1995.

Lovas Zs, Szőnyi G: Az osztályos kiscsoport, mint önálló pszichoterápiás alaphelyzet. *Psychiat Hung* 3:3-14, 1988.

Luban-Plozza B) Dickhaut HH szerk: *A Bálint-csoportok gyakorlati kérdései*. Budapest, Medicina, 1986.

Lust I: Az analitikus tér fenntartásának problémái a csoportanalízisben. *Pszichoterápia* 4:97-100, 1994.

Nitsun M: *The Anti-group*. London, Routledge, 1996.

Ormay T: Art as communication. A group-Analytic view, *Grup Analysis*, 23, 4, 377-389, 1990

Ormay T. A társas-én helye a személyiség struktúrájában. *Thalassa* 9:56-105, 1998.

Ormay T. A társas személy. *MenalPort Könyvek*, Budapest, 2010.

Pines M: *The evolution of group analysis*. Jessica Kingsley, London, 2000

Rudas J: *Delfi Örökösei*. Budapest, Gondolat, 1990.

Szőnyi G: A klinikai csoport-pszichoterápia néhány tanulsága a szociálpszichológia számára. *Pszichológia* 7:249-259, 1987.

Szőnyi G: *Csoportok és csoportozók. A lélektani munkára építő csoportok vezetése* Medicina, Budapest, 2005

Szőnyi G: Az úgynevezett non-direktivitásról és a csoport-pszichoterapeuta néhány technikai dilemmájáról. *Magyar Pszichológiai Szle* 35:378-386, 1978.

Szőnyi, G, Füredi, J: *A Pszichoterápiák Tankönyve*. Budapest, Medicina, 2008.

Yalom ID: *In-patient Group Psychotherapy*. New York, Basic Books, 1983.

Yalom ID: *The Theory and Practice of Group Psychotherapy*. IV kiad, New York, Basic Books, 1995.